

Ke komunikačním systémům, v jejichž rámci jsou využívány reálné předměty i symboly, patří **Výměnný obrázkový komunikační systém (VOKS)**, jehož autorkou je M. Knapcová (2006, 2018). Metodika VOKS teoreticky vychází z principů systému Picture Exchange communication systém (PECS), který je popsán níže. Rozdíly mezi oběma metodikami spočívají v počtu výukových a doplňkových lekcí, který je vyšší u VOKS. Metodika VOKS je podrobněji zpracována, zaměřuje se jak na komunikačního partnera, tak na asistenta; odpovídá také jazykovým pravidlům českého jazyka a respektuje komunikační specifika uživatelů (např. echolalie u osob s poruchami autistického spektra).

Cílem tohoto systému je dle autorky M. Knapcové (2006) rychlé nabytí komunikačních dovedností na funkční úrovni. Prostřednictvím tohoto rozvoje se klienti mohou stát samostatnějšími. Hlavní skupinou uživatelů jsou osoby s poruchami autistického spektra, velmi často je však užíván také u klientů s Downovým syndromem, mozkovou obrnou, s těžkými formami specificky narušeného vývoje řeči a také se získanými formami narušené komunikační schopnosti, např. s afázií. Systém je určen osobám všech věkových kategorií, aplikace systému zvyšuje pravděpodobnost rozvoje verbální komunikace – se systémem je možné začít pracovat v kterémkoliv věku. Dle M. Knapcové (2018) lze VOKS aplikovat v okamžiku, kdy je evidentní, že má daná osoba obtíže s funkční komunikací – v rozvoji komunikační schopnosti sehrává tento systém velmi pozitivní roli.

V průběhu sedmi výukových lekcí je postupně rozvíjena dovednost výměny obrázku za věc (lekce 1) až po spontánní komentování (lekce 7). Využívané symboly jsou uspořádány do komunikačního deníku, pro snazší orientaci uživatele jsou rozděleny do kategorií na barevně odlišených stranách, v rámci komunikační výměny je využíván větný proužek (Knapcová, M., 2006).

Komunikační deník VOKS s větným proužkem

Předpokladem pro zvládnutí tohoto systému je schopnost klienta diferencovat reálné předměty a také patřičná úroveň reprezentace – klient má představu, k čemu daný předmět slouží. Výhody tohoto systému autorka spatřuje ve skutečnosti, že systém je velmi rychle osvojitelný (většina dětí si osvojí princip výměny během prvních dnů nácvičku), princip systému je také výrazně motivující – děti na základě vyjádření požadavku získávají danou věc – touto cestou je posilována iniciace komunikace. S využíváním systému se daří redukování nevhodného chování. Výhodou systému je rovněž možnost jeho využití nejen v běžné komunikaci, ale i v rámci vzdělávání.

Výuky systému se účastní 2 osoby – komunikační partner, který vede interakci, a asistent, který poskytuje pouze nezbytnou pomoc; jejich role se v průběhu výuky střídají. Výuka by měla probíhat v prostředí, v němž se klient dobře orientuje a cítí se příjemně. Po zvládnutí jednotlivých etap je možné nově osvojené dovednosti vyzkoušet i jinde, což přispívá k rozvoji komunikační flexibility. S výukou systému je možné začít v kterémkoli věku, obvykle je užíván u dětí, aplikován a ověřen je však i u adolescentů a dospělých.

V rámci VOKS se lze využít reálné předměty, fotografie, obrázky i piktogramy – v barevném i černobílém provedení, dle preferencí a možností uživatele. Umístění textu je doporučeno nad symbolem – jako podpora rozvoje globálního čtení.

Doporučená velikost kartiček se symboly je 5x5cm, v počátcích výuky je samozřejmě možné začínat s většími, s postupným osvojováním systému a také s narůstající slovní zásobou je vhodné kartičky upravit na doporučenou velikost. Kartičky je vhodné vzhledem

k časté manipulaci zalaminovat, na tabulce či v deníku jsou obvykle přichyceny samolepicím suchým zipem; jeho výhodou je, že jej lze přichytit na různé povrchy.

Tabulky, z nichž se posléze skládá celá komunikační kniha, jsou dle charakteru pojmů barevně odlišeny; tato diferenciací je v systému závazná:

- oranžová – podstatná jména;
- žlutá – osoby, včetně osobních zájmen;
- zelená – slovesa;
- modrá – rozvíjející slova, přídavná jména;
- bílá – různé: spojky, předložky, časové pojmy, barvy, písmena, číslice a další abstraktní pojmy;
- hnědá – nosná slovní spojení, která klient využívá k vyjadřování a komentování: já chci, já vidím, já slyším, já cítím;
- červená – tázací zájmena a frekventovaná slova: ano, ne, není, v pořádku;
- fialová – sociální výrazy, slangové a specifické výrazy.

Metodika systému je rozčleněna do dvou částí, tzv. přípravných prací a výukových a doplňkových lekcí. V rámci přípravných prací, které výuce předchází, jsou vybrány prostřednictvím řízeného výběru oblíbené potraviny či předměty daného klienta; sestavena je jejich hierarchie (v počátcích výuky je využívána neoblíbenější věc). Preferované potraviny či předměty jsou využívány v rámci výuky k motivaci a aktivizaci klienta.

Systém sestává ze 7 výukových lekcí a 3 lekcí doplňkových:

- **1. lekce** – cílem je navození a osvojení základního principu systému: výměna obrázku za věc, kdy klient vezme ze stolu obrázek a vymění jej s komunikačním partnerem za oblíbenou věc; v počátcích výuky komunikační partner vede klienta, za pomoci asistenta, k osvojení principu – „dám – dostanu“.
- **2. lekce** – cílem je nácvik používání komunikační tabulky a také samostatnosti, kdy se postupně zvětšuje vzdálenost mezi klientem a komunikačním partnerem, klient aktivně oslovuje s žádostí komunikačního partnera;
- **3. lekce** – cílem je rozlišování obrázků, tedy výběr konkrétního obrázku z většího množství obrázků na tabulce. V této lekci je také nacvičováno rozlišení mezi

obrázkem souvisejícím s činností a obrázkem nepatřičným – rozvíjena je dovednost požádat o věc, kterou klient potřebuje k realizaci další činnosti (pastelky → kreslení, lžička → jogurt). Zařazena je také diferenciací mezi komunikačními tabulkami – klient pracuje s více tabulkami, učí se je otáčet, vyhledávat obrázky na dalších stranách, jedná se o přípravu k využívání komunikačního deníku;

- **doplňková lekce 1** – tato doplňková lekce je zaměřena na rozšiřování slovní zásoby, předpokládá se dokonalé zvládnutí diferenciací symbolů, tak aby mohly být zařazovány nové. Poloha obrázků na listech se nemění, klient je musí vždy spolehlivě nalézt. Obrázky jsou doplňovány v závislosti na možnostech klienta – nejvýše však 1 za den; doplňovány jsou obrázky z domácího i školního prostředí klienta. K novým slovům obvykle patří např. oblíbené potraviny a nápoje, hračky a aktivity, činnosti, osoby, s nimiž klient rád tráví čas a také místa, která rád navštěvuje;
- **4. lekce** – cílem je tvoření jednoduché věty – využívá se k tomu nosné sloveso „já chci“, k tabulkám se slovní zásobou je doplněna tabulka hnědé barvy, na niž se nosná slovesa umísťují. Dále je využíván větný proužek šedé barvy (obrázek „já chci“) je na něm v této fázi nácviku stále umístěn – klient se učí tvořit větu;
- **doplňková lekce 2** – cílem této doplňkové lekce je zvládnutí očního kontaktu;
- **5. lekce** – cílem této lekce je zvládnutí reakce na otázku komunikačního partnera „co chceš?“, komunikační partner má vlastní větný proužek, na němž skládá tuto otázku z obrázků „co?“, „chtít“, klient odpovídá opět s pomocí větného proužku a obrázku „já chci“ a následně doplňuje obrázek požadovaného předmětu či aktivity. V této fázi jsou do nácviku a komunikace pomocí VOKS zapojovány i další, méně známé osoby;
- **doplňková lekce 3** – cílem je rozvoj větné stavby: zapojování a užívání dalších větných členů, např. přívlasků – užití barev, hodnocení velikosti, množství; v případě barev je vhodné postupovat od nejoblíbenějších a využívat také četnost výskytu barev v prostředí – červená pastelka, červené tričko, červený hrnek apod. V této doplňkové lekci se rozvíjí i tzv. „obrácená“ komunikace – klient se učí reagovat na sdělení komunikačního partnera, který svá sdělení, instrukce rovněž podporuje symboly;
- **6. lekce** – cílem je rozvoj schopnosti reagovat na náhodné otázky, s využitím dalších nosných sloves: „já vidím“/„co vidíš?“, „já mám“/„co máš?“, „co je to?“, „já slyším“ /„co slyšíš“, „já cítím/co cítíš“;

- **doplňková lekce 4** – popis obrázků sloves, rozvoj obrázkové slovní zásoby;
- **7. lekce** – cílem je zvládnutí spontánního projevu – komentování: klient využívá slovní zásobu obsaženou v deníku a nosná slovesa ke komentování každodenních situací, v nichž se ocitá. Kurzy k metodice VOKS pořádá, ve spolupráci s M. Knapcovou, Národní ústav pro vzdělávání (www.nuv.cz).

Systém PECS

Tento program pochází z USA, jeho autory jsou Lori A. Frost a Andy Bondy, cílem tohoto systému je navození iniciativního a funkčního způsobu komunikace především u osob s poruchami autistického spektra, bez toho, že by limitovala další rozvoj řeči.

Na počátku výuky tohoto systému je, obdobně jako u systému VOKS, využívána práce s preferovanými pochutinami či předměty a vhodně volenými obrázky (dle možností a potřeb klienta); výčet nejoblíbenějším věcí získáme prostřednictvím konzultace s rodinnými příslušníky, pozorování a také formálního testu, kde sledujeme klientovy reakce na různé předměty. Samotná výuka je rozčleněna do šesti fází, které mají různý počet dílčích kroků a částí; v jejich průběhu se klient postupně učí předávat obrázek komunikačnímu partnerovi, pracovat s komunikační knihou, zvládnout delší vzdálenost mezi sebou a komunikačním partnerem. Třetí fáze je zaměřena na rozlišování dvou a více obrázků a preferovaných předmětů, na něž pak navazuje rozvoj větné struktury (fáze IV.). Dovednost spontánního žádání o různé předměty a také reagování na otázku „Co chceš?“ je rozvíjena v V. fázi výuky. V rámci finální, šesté fáze, je posilována dovednost komentování a také reakce na otázky komunikačních partnerů: „Co je to?“, „Co vidíš?“ apod. V průběhu uvedených fází si klient osvojuje další, z hlediska praktické komunikace velice důležité dovednosti – požádat o pomoc či odpočinek, vyjádřit ano/ne atd. Zařazení těchto aktivit do výuky je vždy podmíněno osvojením dovedností, které jsou nezbytné pro jejich zvládnutí (Lörinczová, L., 2014).

Znak do řeči

Tento systém pochází z dánské praxe, v níž je známý pod názvem Teng til tale (TTT), jeho autorem je dánský speciální pedagog Larse Nygard. V naší speciálně pedagogické praxi je tento systém k dispozici především díky autorkám Kubové, Pavelové a Rádkové (1999), které zpracovaly metodiku a výukovou videokazetu. Znaky tohoto systému vycházejí z podstaty daného slova, přirozených gest a mimiky, dalším zdrojem je znaková zásoba systému Makaton a znakového jazyka. Výhodou Znak do řeči je možnost užívané znaky přizpůsobit uživateli, v závislosti na jeho motorických možnostech. Prostřednictvím využití Znak do řeči lze výrazně posílit nápodobu a motivaci ke komunikaci, produkci i porozumění řeči, vzhledem k charakteru znaků má tento systém v praxi široké využití. Znak do řeči je v praxi využíván jako kompenzační prostředek pro osoby s narušenou komunikační schopností – je zařazován jako funkční doplňující prostředek mluvené řeči.

Předpokladem pro zvládnutí tohoto systému je dle Kubové a Škaloudové (2012) schopnost nápodoby a propojení významu slova se znakem dříve, než je zařadí mezi své komunikační prostředky. Osvojování znaků by mělo probíhat v pomalém tempu, odpovídajícimu možnostem a potřebám dítěte, komunikační partner vždy připojuje i mluvené slovo. Výhody plynoucí z využití systému Znak do řeči shrnují autorky v následujících bodech.

1. Nižší motorická náročnost – osoby s narušením motorické realizace řeči snáze zvládnou „artikulovat“ znak než zvládnout správné postavení mluvidel. Touto cestou je také jemná motorika – při využívání znaků jsou zapojovány svalové skupiny paží, rukou i prstů, motorická činnost přímo přispívá rozvoji řeči. Janovcová (2010, s. 26) poukazuje na důležitou roli tzv. „předváděcí paměti“, která je *„nejranější formou paměti v dětském věku, ve kterém jsou činnosti a vnímání těsně propojeny“*. Aplikací Znak do řeči tak dochází k záměrnému prodlužování preverbálního vývojového stadia, v jehož průběhu komunikace dětí zahrnuje používání rukou a oční kontakt. Struktury mozku, které ovládají pohyb rukou a mimiku, jsou v precentrálních a postcentrálních závitech v těsné blízkosti a nervová regulace pohybu rukou dozrává dříve než nervové řízení motoriky mluvidel. Vzhledem k tomu, že znaky systému Znak do řeči patří k motoricky méně náročným, navíc je zde určitá volnost v provedení znaku (včetně možných úprav v závislosti na potřebách dítěte), mohou tento systém využívat i osoby s motorickým postižením.

2. Včasný kontakt s řečí těla – tato výhoda vychází ze skutečnosti, že s řečí těla – neverbální komunikací – mají zkušenost prakticky všichni lidé, čehož lze při výuce Znak do řeči využít (Kubová, Škaloudová, 2012; Kubová, Pavelová, Rádková, 1999).

3. Pozitivní komunikační prostředí – v případě, že žák začne provádět určitý pohyb blízky znaku, projevil svou vůli napodobovat, je to třeba ocenit – kladné hodnocení ze strany okolí přispěje k další motivaci dítěte a navíc k postupnému rozvoji oboustranné komunikace. Pokud se nápodoba zpočátku nedaří, lze dítěti napomoci opětovným předvedením, případně i vedením jeho rukou – činnost by měla probíhat hravou formou.

4. Komunikační úspěch – k prvním komunikačním úspěchům dochází v okamžiku, kdy si žák uvědomí, že jednotlivé znaky (pohyby) lze využít jako nástroj ke komunikaci s okolím, jejichž prostřednictvím může sdělit své prožitky nejen učitelům a spolužákům, ale i rodičům.

5. Zviditelnění – dítě má možnost vnímat informaci prostřednictvím širšího spektra smyslových kanálů – vnímá mluvené slovo, které je v souhlasném rytmu doprovázeno znakem, dochází tedy k propojení sluchového i zrakového kanálu. Toto propojení přispívá i ke snazšímu zapamatování sdělené informace, a tudíž i ke snazšímu reagování.

6. Lepší úroveň řeči – v komunikaci často dochází k využívání složitých a dlouhých vět s řadou málo srozumitelných pojmů, tudíž je projev pro osoby s postižením hůře srozumitelný. Využití Znak do řeči komunikačním partnerem vede k zpomalení jeho mluveného projevu, zjednodušení jeho obsahu a také úpravě formální stránky – zdůraznění artikulace, což celkově činí projev pro dítě srozumitelnějším, a může tedy i snáze reagovat.

7. Souhlasný rytmus řeči a znaku – mluvená řeč je vždy podporována současným provedením zvuku a znaku – znaky sledují rytmus řeči. V počátcích užívání systému je vhodné ponechat si více času na provedení znaku, v souladu s pomalejším tempem znakování pak dojde i k úpravě tempa mluvené řeči, což přispěje ke snazšímu porozumění. Slovo ve spojení se znakem je pro dítě snáze srozumitelné (informace navíc prochází je ve větě znakováno vždy jedno klíčové slovo, ke komunikaci je možné využít veškeré aktivity běžného dne).

8. Ilustrativnost znaku – charakter znaků v systému Znak do řeči je velmi ilustrativní – abstraktní slova v mluvené řeči výrazně konkretizuje. Pokud má dítě osvojeny některé vlastní, třeba i znaky z domácího prostředí odlišné od znaků užívaných ve škole, můžeme ponechat volnost výběru a upřednostnění znaku. Rozdíl mezi znakovým jazykem a Znakem do řeči spočívá především v tom, že Znak do řeči je kompenzační systém – znak tu není

dominantní, pouze doplňující. V případě Znaků do řeči je určitá volnost – seznam znaků není definitivní, navíc postavení prstů a ruky při tvorbě znaku není nezměnitelné (Kubová, Škaloudová, 2012; Kubová, Pavelová, Rádková, 1999).

V rámci výuky a užívání systému Znaků do řeči je velice důležitá spolupráce mezi rodinou a školou – vzájemná informovanost o probíraných znacích i o způsobu jejich tvorby, tak aby byly znaky využívány jednotně v domácím i školním prostředí. S používáním znaků začínáme u oblíbených témat – u oblastí, o nichž má dítě potřebu hovořit (např. rodina, jídlo, hračky, zájmové činnosti). Zvolit lze postup osvojování znaků s cílevědomým naplánováním (vybrané téma) nebo znaky spojovat s pojmy souvisejícími s průběhem činností, například během dne. Dospělý musí vždy převzít aktivitu, aby bylo zřejmé, že znak a slovo (mluvená řeč) tvoří jednotu (Janovcová, 2010).

Pro uživatele Znaků do řeči byla formulována následující doporučení:

- na počátku je důležité zhodnotit komunikační schopnosti dítěte – schopnost porozumění a produkce;
- mluvené slovo a znak musí probíhat současně;
- komunikace – mluvení a využití Znaků do řeči musí probíhat v případě, kdy dítě sleduje komunikačního partnera, vzdálenost mezi ním a dítětem by neměla být nižší než 50 cm a větší než 2m;
- dítě je třeba ve znakování povzbuzovat a podporovat, pokud se nedaří, můžeme vypomoci opětovným předvedením znaku či dítěti vést ruce;
- při výběru znaků je třeba respektovat schopnost vnímání a motorické vybavení dítěte (znaky je možné modifikovat dle potřeb uživatele);
- obsah ZDŘ je třeba podporovat mimikou;
- projev komunikačního partnera by měl být tvořen jednoduchými a krátkými větami;
- v komunikaci je třeba využívat VŽDY stejné znaky (v případě jejich záměny může dojít k nedorozumění);
- k procvičování znaků lze využívat pravidelně se opakující činnosti (v rámci běžného dne);
- nezapomínat na pochvalu (Kubová, Pavelová, Rádková, 1999).

Soubor znaků systému Znak do řeči je v metodice (Kubová, Pavelová, Rádková, 1999; Kubová, Škaloudová, 2012) uspořádán do následujících kategorií: rodina, tato kategorie kromě členů rodiny zahrnuje i povolání, dále je zařazena znaková zásoba kategorie domácnost (prostředí, věci, přístroje, s nimiž se dítě běžně setkává). Mezi další kategorie patří oblečení, jídlo, zvířata a zásoba vztahující se k přírodě. Vzhledem ke skutečnosti, že Znak do řeči je využíván v domácím i školním prostředí, je uvedena také znaková zásoba vztahující se ke škole (včetně pojmů jako je rehabilitace apod.), časové pojmy a barvy. Rozsáhlou kategorií jsou také činnosti (slovesa) a vlastnosti (přídavná jména), dopravní prostředky. Samostatný oddíl pak tvoří znaky předložek, příslovcí a dalších slov (zdvořilostní výrazy, pozdravy apod.). Součástí metodiky jsou také ukázky písní a pohádek, v nichž je zachycen základní princip systému – souhlasný rytmus klíčového slova a znaku.